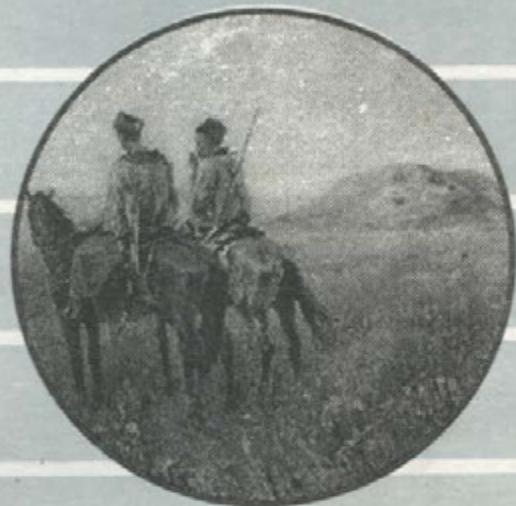

Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.

Гам'ятки археології Полтавщини

«Розрита Могила»

БІЛГІОДУНІННЯ
ДОДАЧИ ТА
ДОКУМЕНТИ
ДО ПРОТОКОЛА
СІМІСНОГО ВІД
ДІЛІННЯ, ІЗДЕРЖКАХ
СІМІСНОГО ВІД

КРАЙ УЗБІЧЧЯШЛЯХУ

... півчесне стародавнє землине урочище.
план якого нік не може вимірюти з рівними
пропорціями налів. Першою сідечать що дільчине
на заході відходить під країс... і були моні поділені
на урочища архівом..."

Т.Шевченко. "Архівний нотаток"

Поблизу пагорбкуватої рівнини літобережжя р.Ворокла, роз-
діленої прямокутними бокраймами ланів, поряд з меншим праворіз-
ливським лісом, за 1,2 км на захід від розташування сучасної авто-
шляхової на Котелеву. Одішво і Полтаву, у 2,5 км на сід від с.Лисогірівки Котелевського району, знаходиться незвичайські форми
підніжжя, розташовані на місці другої надмінкової тераси.
Пагорб висотою 11 метрів над рівнем поля утворює складину
"ділянде" діаметром до 110 метрів; у його центрі — кругла глибока
яма з ширинами 35 та глибиною понад 10 метрів. Стіні склону
кільцевого валу майже обриваються в центральному заглибину з
сплющеним дном.

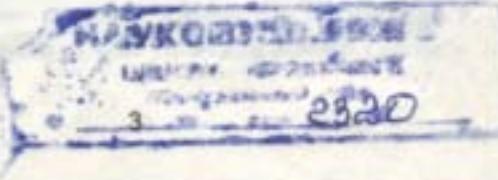

Схема розташування «Розритої могили»

Посеред цього пагорбу відкопані рови глибиною до 2 метрів, на північний схід від нього — залишки валів висотою 1,5-2 метри та довжиною 40-50 метрів. Сліди валів, їх відгалуженість помітні й з іншіх сторін від описаної місцяни. І все це сковане за лісосмутого, насадженого 30-40 років тому...

Навколо підвіщення, на більш-менш значних пагорбах лівого берега Ворскли розкидані групки розораних напівкулястик за формою перетину та круглик у плані насипів. Їх тут налічується більше 60. На поверхні кожного трагіяльнося подрібнені оранкою черепки від прадавнього посуду, уламки кісток, звідка можна знайти бронзовий чи залізний накінецьник стріли, намистину, керамічне присло від веретена тощо.

Укріпленим, помешканням козаків чи прикордонним форпостом на межі української та російської земель доби пізнього середньовіччя називають його місцяни перекази. Їх коріння губиться у глибині століть. Подібний до них записав Тарас Шевченко, оглядуючи аналогічний, зритий траншеями і ямами, пагорб „Виблє” на Переяславщині. Саме цей уривок з „Археологічних нотаток” Кобзаря наведений в спіграфі до видання.

Та чи мають зерно істини легенди? Можливо, що й так. Адже вадовик підвіщення лівого берега Ворскли до Котелеви і Охтирки пролягав відрізок стародавньої дороги — відгалуження відомого Муравського шляху, по якому подорожували не тільки купці і чумаки, але часто-густо озброєні загони грабіжників, налітали татари за ясиром до поворсківських сіл. Побоялися нападники саме прикордоння. Бо Котелевщина у XVI-XVIII ст. лежала на межі українських володінь Польщі та

В.Радомський. Півст. Гравюра кінця XIX ст.

Московського царства, пізніше — Гетьманщини (Полтавщина, Слобожанщина) й імперських земель. На підвищеннях, а частіше саме на таких пагорбах, місцеве козацтво й посполіт споруджували сторожі — укріплені та неукріплені пости спостереження за рухом можливих нападників. Головним елементом такого „маяка“, „фігури“ була висока вишка на палих з оглядовим майданчиком, до якої вела драбина. Тут же знаходилися джази зі смолою та інший матеріал, що при швидкому загоранні

С.Васильківський. Козаки в степу. Олія. 1890-ті рр.

давав світловий і димовий сигнал про наближення ворога. Чекаючи набigu, мешканці навколоїх сіл завжди були напоготоні. А поряд з вежею та на ній чатувало на ворога кілька козаків. Імовірно, цю таку „фігуру“ здіймалася впродовж XVII-XVIII ст. і на вершині „Розритої Могили“.

Чому могила „Розрита“, — менше хвилювало оповідачів. Але останнє було збереженим у пам'яті народній очевидцівм фактором. І це відбулося, за переказами, у порівняно недалекі у минулому часи. Хоча мета, цілі розкопок згодом зі зміною по-

колінь, а то й у цілому населенні, забулися. Пам'ятаєте Шевченкове:

Начетверо розкопана,
Розрита могила,
Чого вони там шукали?
Що там схоронили...

Пошуки відповіді на це питання продовжуються і в наш час.

Назва „Розрита Могила” співпала про знання місцевим населенням призначення і походження пагорбу. Величні земляні надмогильні споруди своєї давнини — кургани — мешканці Лівобережної України здавна називали могилами. Найчастіше ця назва сприймалася без глибокого розуміння часу їх первісного спорудження. На рівні переказів та легенд ця доба „наближалася” до тодішньої сучасності — могили уявлялися похованними пам'ятками, віддаленими минулим двох-трьох поколінь прадців, і „намежали” античним, татарським та іншими.

Зрештою, величезний пагорб серед степової рівнини заважав привертати увагу подорожників та місцевого населення. У середині XIX ст. до нього звернулися й дослідники, позначивши в наукових працях цей комплекс пам'яток старовини як групу курганів „Розритої Могили”.

ДОСЛІДНИКИ, ЗНАХІДКИ, ППОТЕЗИ

Московські „землеміри” першої чверті XVII ст. — автори відомого географічного опису Східної Європи „Книги Большому Чертежу”, згадують у ворскликівському лівобережному між рр. Мерлою та Мерчиком „Розрітой Курган”. Найнідоміший український козацький літописець Самійло Величко (1670 - після 1728) у „Сказанні про війну козацьку...” наводить назву ще одного кургану — Виварена могила. Ці згадки позначають появу свідомого інтересу до старовинності у басейні Ворскли ще у XVII-XVIII ст.

Але перший опис „Розритої Могили” наводить Харківський і Охтирський архієпископ, доктор богослов'я Філарет (Гумілевський) (1805-1866) у „Історико-статистичному описі Харківської єпархії” в кінці 1850-х рр. Він називає пагорб курганом і повідомляє, що в народі „Розрита Могила” називається „шведським містечком”. 1807 р., за його свідченнями, тут був властивований склад фуражу й артилерії.

Найбільш детально обстежив і описав пам'ятку 1888 р. полтавський археолог, етнограф і краєзнавець Іван Зарецький

Іван Алтнович Зарецький (1857-1936).
Портрет роботи Є. Путри, 1992 р.

(1857 - 1936). Так, як його опис вміщений у досить рідкісному виданні, процитуємо це повідомлення дослівно:

"...ця місцевість не була захищена від ворога і вибрана для помешкання народом лише внаслідок життєвих вигод, бо знаходилася безпосередньо над рікою з лісистими берегами; на випадок наближення нападників цим народом було побудоване за чотири версти на схід величезне городище, що називається зараз Розритою Могилою.

Хто, коли і чому дав таку назву городиці, навряд-чи вдастся коги-небудь ці питання вирішити. В 1857 р. городище було описане в „Описі Харківської Епархії”, протяжність по колу на той час дорівнювала 170 саженям (1 сажень = 2,1336 метри, — авт.), висота валів по схилу — 11 саженям, глибина оточуючого городище рову 4 сажені і за ровом валу 3 сажені.

З того часу городище дещо змінилося, висота валів і глибина ровів зменшилася; ще чітко помітні згадувані в „Описі” підкопи з середини валів городища і невеликі ями обабіч сторін виходів немов-би від вкопаних стовбів, на яких були навішенні ворота, про цю збереглися згадки в народних переказах. На схід від городища вправо і вліво стоять два насипи меншої величини, у вигляді незимкнених кілець, на жаль, один з цих насипів наполовину розкопаний місцевими жителями, які беруть тут землю для токів; та й городище починає страждати від розорювання.

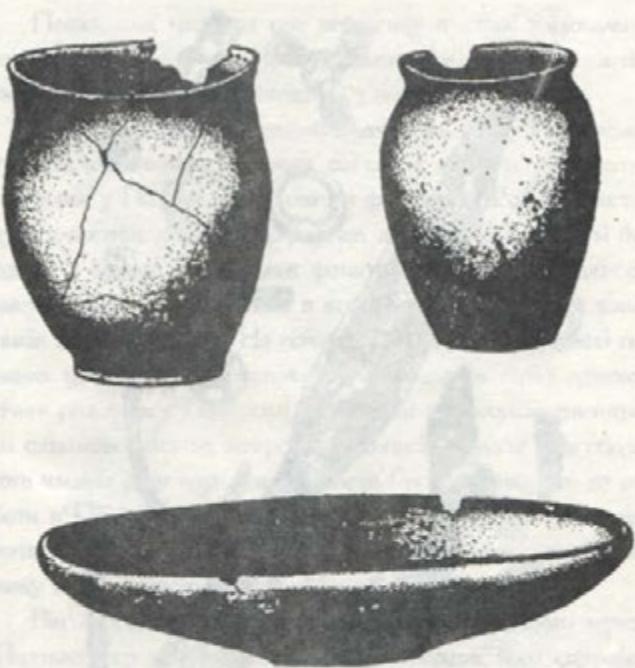

«Розрита Могила» за малюнком І.Зарудського. 1880-ті рр.

Городище стоїть на найвищому в околицях місці; за півверсти від нього на схід лежить слобода Рублівка (Мала Рублівка, — авт.); поза городище проходить дорога з Рублівки на Котельчу і перехрещується зі шляхом, що йде з с.Лихачівки на Колонтай..."

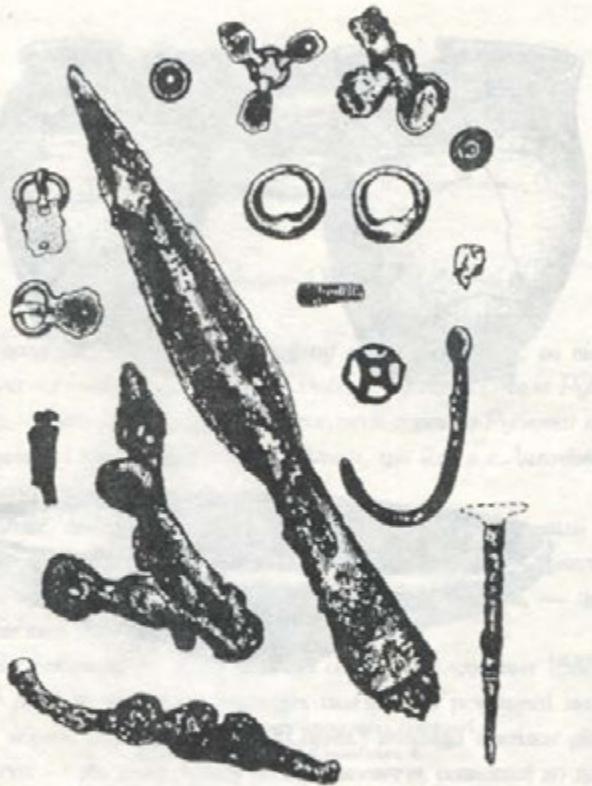
Отже, два погляди дослідників це у XIX ст. позначили й дві гіпотези, пов'язані з пам'яткою. Перша, — це це грандіозний курган, пошкоджений за якось обставин, друга, — це це пам'ятка типу укріплення.

Заслуговують на увагу детальні польові дослідження 1888-1889 рр. І.Зарудського в околицях пам'ятки, в результаті яких була зібрана величезна (до 5000 прим.) колекція знахідок різних епох — від доби неоліту до середньовіччя, розкопані до десятка курганів епохи бронзи — раннього залізного віку, серед яких найвизначніші поховання представників племенnoї верхівки скіфського часу VI-V ст. до н.е. Вітова могила та Отішлянка, що знаходилися за кілька кілометрів від „Розритої Могили” і

Кераміка скіфського часу та сер. I тис. до н.е.
З розкопок І.Зарудського, 1888 р.

містили серед похованального інвентаря чимало дорогоцінних речей — золоті бляшки-прікраси, кераміку, залізні та бронзові предмети вузди і зразки озброєння. Про ці роботи йдеться мова у наступних виданих серій.

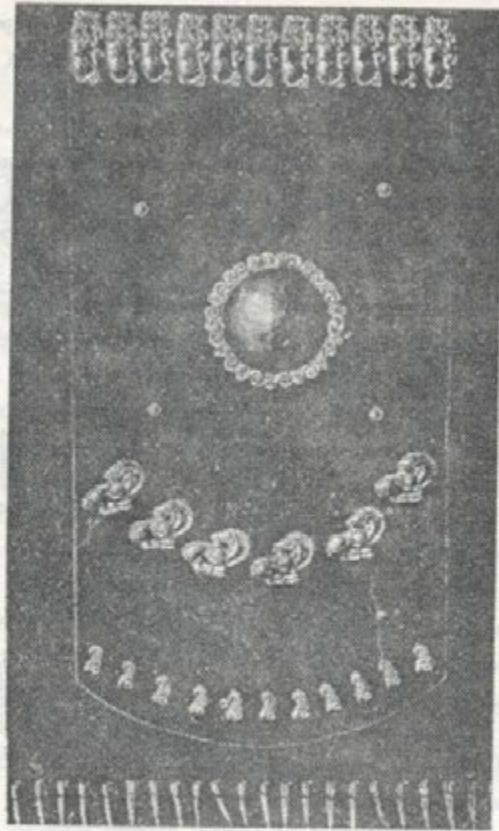

Знайдені з розкопок курганів групи «Розрітій Могилі».
Дослідження І.Зарецького, 1888-1889 рр. Бронза, залізо, золото, скло, пастка.

Певно, слід нагадати про небудезну в історії національної культури постать — Івана Зарецького, 140-річчя від дні народження якого буде підзначатися у наступному році.

Уродженець села Лютенівки Гадяцького повіту Полтавської губернії, син заможного козака, він самотужки опанував освіту і працював у Полтаві настроювачем фортепіано. Робота в Інституті шляхетних дівчат, фотографічна творчість (І.Зарецький був одним з відомих полтавських фотографів), талановиті здібності рисувальника висунули його в котру найвидомішік представників інтелігенції міста. На початку 1880-х рр. І.Зарецький починає цікавитися старожитностями, проводить серію археологічних розкопок у Поворскі, результати яких оприлюднюються на шпалтах головних імперських часописів. Згодом його обирають членом ряду науковик товариств Росії, запрошуєть до роботи в Полтавському губернському земстві, а комісії дослідження вченого потрапляють до скарбниць Імператорського Ермітажу та Історичного музею у Москви.

Він стойть біля витоків Природничо-історичного музею Полтавського земства, стає одним з перших його співробітників, а згодом очолює діяльність по вивченню народників промислів Полтавщини і Лівобережжя України. Праця І.Зарецького „Гончарний промисел Полтавської губернії” (1894 р.) є першокласним дослідженням не тільки по гончарству Полтавщини, але й усієї країни. Дослідник фундує зразкову гончарну майстерню земства в Отівні, збирки народного мистецтва Полтавського земського музею та Санкт-Петербурзького етнографічного музею.

Сагайдак з «Вітової могили». Скіфський час. Золото, бронза.

Знайдки XVII-XVIII ст. з околиць „Розрітій Могилі”.
Фото І.Зарецького, 1889 р.

фічного музею, обстежуючи понад 50 пунктів Полтавської, Харківської і Курської губерній та збиралоши зразки двотворів народного генію. І.Зарецький — один з ініціаторів проведення виставки до XII Археологічного з'їзду в Харкові, Всеросійської кустарної виставки та спорудження пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, почесний громадянин, засновник фарфорового і фаянсового виробництва в Полтаві і Оренбурзі.

Алогеем наукової та громадської діяльності вченого на Полтавщині була його участь у дослідженнях і збереженні та підто-

това першої наукової праці про Малоперещивинський скарб 1912 р., опрацювання археологічної колекції земського музею. 1912 р. дослідник переїхав до Воронезу, де очолював вивчення народник промислов Підоннія, а 1915 р. назавжди оселився в Оренбурзі. Оренбурзький фарфоровий завод, місцевий музей чергувалися в його праці з науковими дослідженнями археології та етнографії Західного Казахстану. Помер І.Зарецький під час археологічних розкопок на станції Кувандик у 1936 р.

Повернемося до досліджень І.Зарецького на „Розрітій Могилі”. 1888 р. ним у відслоненнях насипів пам'ятки були зібрані уламки античних кружальник амфор, фрагменти ліпник мисок скіфського часу та череп'я кружального димленого посуду XVII ст., фото яких збереглося. Після робіт І.Зарецького на „Розрітій Могилі” дослідники довго не зверталися до граніцізного насипу, користуючись обстеженнями полтавського колеги.

Так, відомий археолог, історик-українознавець, академік Дмитро Багалій (1857-1932) лише згадує 1905 р. пам'ятку в поясненні до „Археологічної карти Харківської губернії”. Подібну згадку наводить і московський археолог О.Захаров 1932 р. У 1940-1960-х рр. „Розрітій Могилу” оглядали відомий петербурзький археолог, доктор історичних наук Іван Ляпушкін (1902-1968), полтавський музейник Галина Сидоренко (1918-1984), київський археолог, кандидат історичних наук Галина Константинко. Остання навела цікаве спідчення про використання пам'ятки в роки Великої Вітчизняної війни під бліндаж.

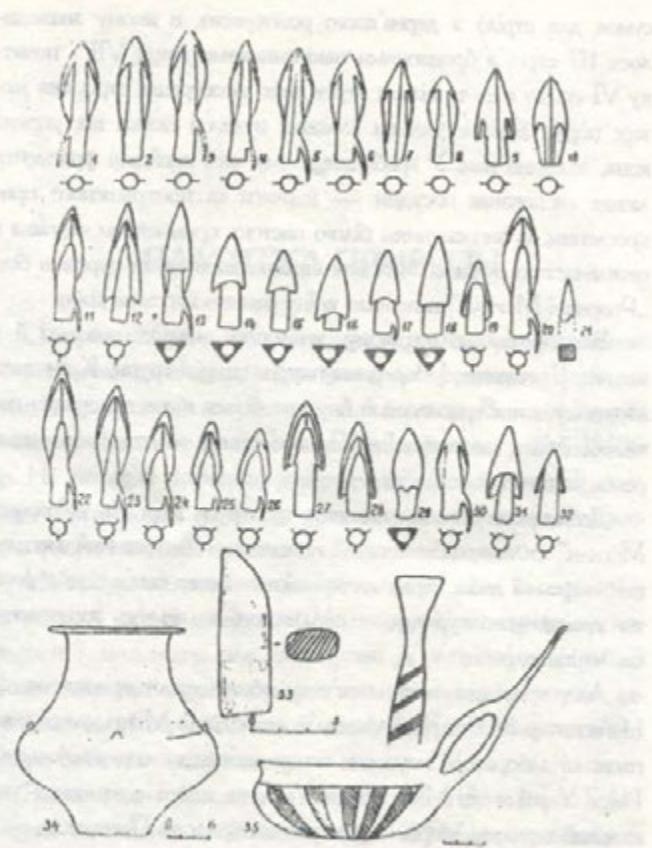

Алла Олексіївна Моруженко (1937-1991).

Лише в 1983 р., майже через століття після дослідень І. Заредького, в групі курганів „Розрітій Могилі” розпочалися розкопки. Їх провела відомий донецький скрінолог, доктор історичних наук Алла Моруженко (1937-1991).

Для досліджень був обраний розораний насип кургану висотою до 1 та діаметром 24 метри, розташований справа від „Розрітії Могили”, обабіч якого на Котельну. Під насипом виявлений кільцевий у плані виклад з материкової глини розміром 7x8,3 метрів, що оточував прямокутну поховальну яму довжиною 2,8 та шириноро 2,1 метри, орієнтовану по осі північ-південь. Глибина її від рівня стародавньої поверхні складала 1,3 метри. Поряд з похованням були виявлені рештки поминального багажу та довгий вузький грабіжницький хід, через який стародавні шукачі скарбів потрапили до могили. Як установили дослідження, поховальна яма (камера) перекривалася дубовим накатником з неощуреним плах та горбілів, що був улаштований у два шари: поперек та вздовж осі ями. На дні камери збереглися сліди устаткування поховальної споруди дерев'яною „підлогою”. На двох лагах із горбілів лежав дощатий настил, покритий подекуди крейдою. Саме на ньому й було здійснене поховання, рештки якого дослідили археологи.

Грабіжники повністю вигребли кістки похованого, розтрощили ряд речей із супутнього інвентаря, що свідчило про наявність в комплексі дорогоцінних предметів, напевне, дрібні золоті блішюк-прикрас одягу чи інші речі, викрадені з поховання. Серед знахідок, поліщені щукачами коштовностей, — рештки шкіряного сагайдака шириною 15 сантиметрів (під-

Матеріали з розкопок кургану VI ст. до н.е. біля с.Лихачівка. 1983 р.
Бронза, залізо, кераміка.

сумок для стріл) з дерев'яною розпоркою, в якому знаходилося 117 стріл з бронзовими накінечниками кінця VII - початку VI ст. до н.е., та кілька дерев'яник загостренік стріл без вістрів; поряд лежали уламки залізних вудил і псаляв від утряжі коня, залізний ніж. У грабожницькому ході знайдені фрагменти ліпник ліскованик посудин — корчаги та прикрашеного прокресленням, із заповненням блюмо пастою, орнаментом чергака з петельчастого ручного. Чоловіче поховання з групи курганів біля „Розритої Могили” належало війну ранньоскіфської доби.

Зазначимо, що в цілому, аналогічні знахідки малися й у кількох розкопаніх I. Зарецьким курганах цієї групи. Крім того, в одному з них трапилося й впускне більш пізнє поховання ко-чавика V ст. н.е. з кількома прикрасами із золота, бронзовими ремінцевими бляшками та рештками озброєння із заліза.

Дослідники дійшли висновку, що група курганів „Розритої Могили” складає похоронний комплекс — курганий могильник скіфської доби, серед якого найзначнішою пам'яткою є рештки грандіозного кургану, пошкодженого за якось господарською чи іншою роботою.

Але, крім археологів, пам'ятку обстежували природознавці. На початку 1990-х рр. її відвідала експедиція Міжвідомчої комплексної лабораторії науковиків основ заповідної справи Академії Наук України та Мінприроди України, котра встановила унікальний характер збереженого куточка природи Поворосля.

ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ

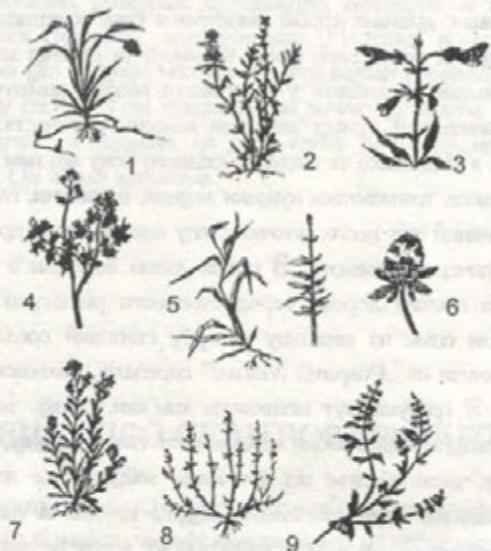
„Розрита Могила” якимось чудом залишилася унікальною збереженою ділянкою, недоторканим куточком „Великого степу”, що його обстежувала на Лівобережній Ворсці наукова експедиція на чолі з професором В.В. Докучаєвим у кінці 1880-х рр. На ділянці у 2,6 гектари, серед суккупності горбів, цей „клинець” степу дожив до нашіх днів, зберігши характерний комплекс флори і окремих представників степової фауни.

Найкраще степовий ландшафт „виявив” саме на схилах і у заглибині в центрі пам'ятки (0,15 гектара), захищених від автотраси і людського ока лісосмугою із дубу, в'яза і робінії. Певно, посприяла цьому і наявність окремих видів плазунів, адже лише на „Розритій Могилі” в межах Котелевського району автори бачили степову гадюку ...

Як свідчать обстеження доктора біологічних наук Т. Андрієнка та кандидата біологічних наук О. Байрак, на зовнішніх схилах горбів сформувалася типова степова рослинність з домінуванням злаків та різnotрав'я. На південно-західному схилі могили (12x30 м) зберігся „острівець” ковили волосистої, за-

Рослинність на схилах «Розріттої Могили».

Види степової рослинності «Розріттої Могили»:

- 1. - Осока колхідська. 2. - Чебрець Маршала. 3. - Шавлія ліжчна.
- 4. - Рутвиця мала. 5. - Келерія гребінчаста. 6. - Люцерна румунська.
- 7. - Циній піщаний. 8. - Леціція волотиста. 9. - Гальчинник звичайний.

несені до „Червоної Книги України”. Флористичне ядро в межах пам'ятки утворюють типові степові види — різак звичайний, леціція волотиста, чебрець Маршала, осока колхідська і шавлія степова. По гребеню насипу зосталися фрагменти типових степових угрупувань рослинності — житняка гребінчастого, поліна австрійського, тонконіга бульбистого.

На іншіх ділянках горбів різнятрав'я бує клаптиками по-рослі людерни румунської, цміну піщаного та рутвиці малої, на дів центральної заглибини, у звологенік місцях, домінують гадючник звичайний, сунціл зелені та келерія гребінчаста. Серед лісосмути з південного та південно-східного боку від пам'ятки, зі сторони шосе, трагляються куліки ліщини, шипшини, глоду ...

Тваринний світ цього куточка степу вже не може претендувати на вичерпну повноту. З птахів давно відійшли в минуле полохливі постаті дорожв серед степового різнятрав'я. Але вряди-годи сідає на вершину пагорбу степовий орел. Часто можна бачити на „Розритій Могилі“ перепелів, польового жайворонка. З гризунів тут мешкають хом'яки, сліпці, земляній заєць, миші, заходить сюди пополовати тхори, куниці, лисиці. Лісосмута часто оберігає від мисливців зайців. Вже ягадувана степова гадюка і вуж звичайний, яздірка прудка зі світу газунів уживаються тут з лісовою гадюкою, которую не раз зустрічали навесні у лісосмузі ...

Отже, реліктовий куточок степу повною мірою є рідкісною пам'яткою природи, тому „Розрита Могила“ за рішенням обласної Ради народник депутатів від 27 жовтня 1994 р. визначена як комплексна пам'ятка природи місцевого значення. Відповідальність за збереження цього „острівця“ степу покладена на колективне сільськогосподарське підприємство ім. Сидора Коняка Котелевського району.

Що ж значить оберігати флору і фауну пам'ятки? На її території заборонюються всі види господарської діяльності: видо-

буток копалин, розкотки, будівництво, викопування трав, збір рослинної сировини, випалювання. Напевне, навіть просто відвідини цієї місцевини можуть завадити шкоди рослинному і тваринному світові. Тож ступивши на землю „Розритої Могили“ не звертайте з доріжки, не рвіть квітів чи плодів, не ламайте гілку ... Ця земля заповідна.

ДЕЩО ПРО СЕЛІТРОВАРИНЦТВО

Дізнавшись про „Розриту Могилу“ чимало цікавих фактів, переважна більшість читачів згодиться, що ця небудення пам'ятка — рештки величезного кургану, насипаного над похованням скіфської доби понад 2500 років тому (згадаймо уламки кружального та літнього посуду, виявлені І.Зарецьким). Але ж чому і кам курган був розкопаний — „розритий“? Згадок про це ми поки-що не виявили ні в історичних джерелах, ні в народніх переказах. Хоча при більш уважному аналізі наявних історичних фактів вирішення цього питання наблизиться до завершення ...

Приводом до пошкодження („розривання“) кургану була ... селітра, тобто її добування промисловим способом 300-350 років тому.

Відомо, що в скупченнях порушеній землі, з часом в наслідок дії біохімічних процесів (за допомогою мікроорганізмів, що поглинають азот із повітря), природним шляхом утворюється селітра. Подібний процес відбувається і на поверхні стінок старик глибоких ям. Найбільш сприятливі умови для цього створюються в насипах курганів, складених у давнину зі шматків дерну та рушеного чорнозему, а також великих поховань ямах під ними, відцент наповненіх обвалинами масивами ґрунту насипів. Тому вони й стали використовуватися як своєрідні родовища цієї речовини, вкрай необхідної для виготовлення пороху у неспокійну пізньосередньовічну епоху, потрібної ремісникам для виробництва якісник сортів кришталю, скла, медикам — лікувальних засобів тощо.

Селітру на Україні і в Польщі в широких масштабах почали виробляти ще у XVI ст. Поклади самородної селітри були в багатьох місцях, та основну частину її на той час давали чорноземні райони Лівобережної України. Попит на продукцію селітроварниць був надзвичайно великим. А промисел цей набув чи не найважливішого значення саме на Полтавщині, де королівськими декретами першої половини XVII ст. була створена ціла промислова провінція — „Селітрна держава”, керована спеціальними комісарами — представниками короля на місцях, котрі верховодили виробництвом і розподілом стратегічного продукту, оберігаючи державну монополію на його виготовлення і торгівлю останнім. Одним з таких комісарів король Сигізмунд III Ваза на початку XVII ст. призначив Бартоломея Обалковського, який розгорнув масштабні промислові роботи

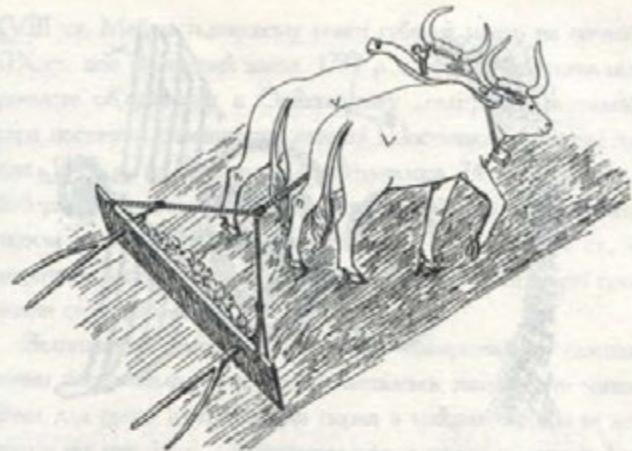
на Полтавщині, в тому числі під Миргородом та у Середньому Поворскі. 1630 року королівською грамотою „за службу” тому ж Обалковському була пожалувана „пустя слобода ... Полтава ... на реке Ворскле, над шляхом Муравским ... со всеми полями, лугами, грунтами, озерами, реками ...”, з правом заснування слобід та містечок, але без дозволу на добування поташу, селітри, солі та металів, що залишалося королівським привілеем. 1632 р. інший шляхтич — скарбовий писар Петро Мировицький отримав у нагороду .... 2 пустых городица, называемые Глинск и Бельск ... возле кургана Скоробор ” на тих же правах. Але шляхта не дуже корилася заборонам далекого, на окраїніх землях держави, короля. Відомий лубенський магнат Ієремія Вишневецький, захопивши Поворські, добував селітру, не дуже звертаючи увагу на королівські універсалі.

Як же протікав процес селітроваріння? Найменше втрати вимагала заготівля селітровик куп або буртів на відкритому повітрі. З цією метою відлавина використовували землю курганів і валів городиць, про що сказують численні документи.

Ось кілька порад організаторам промислу, що збереглися в архівах:

„Придатну для селітри землю винищувати ... в насипних старовинних могилах і валах, які з чорної землі складені, дерном викладені і які більше 50 років існують ... Після обов'язкової проби ґрунт накладають на вози, вибираючи його до найвологішої нерушеній землі, вивозять у призначенні для заводу місце і складають у могилу чи бурт ...”

Селітроварники наказували робітникам брати землю, заглиблюючись до середини кургану. Потім, залишаючи центральну частину, повернати вправо і вліво від входу, йдучи по колу. Так поступово утворювалася кільцева заглибина. Насипи поряд з курганом — бурти і відвали вибраного чорнозему — складали на водотривому ґрунті (частіше на прошарку суглинку). Їх величина і кількість залежали від можливостей промисловика. Виварювання починали лише через кілька років. Упірдовож літа чорнозем поливали, кілька разів перелопачували, забагачуючи повітрям, змішуючи з грубо зернистим піском, деревним вугіллям, шлаком та іншими речовинами. Після того, як у землі кристалізувалася селітра, її виварювали. Зібраний на поверхні та на дні казанів білий кристалічний порошок й був тою важкою стратегічною сировиною, задля якої перелопачували тисячі тон чорнозему. Його збиралі в діжки та мішки, а далі вже вступали у справу торгівлі й перекупців, або ж постачальники королівських порохових заводів. Селітроварники намагалися максимальноскористатися наявністю природних чинників для успіху промислового виробництва у безпосередній близькості до „родовища“ селітри — води (озера, річки), лісу (паливо) та робочої сили. Хоча останнє можна було розмістити й у тимчасовому таборі. Всі ланки виробництва наближали до місця видобутку та підготовки сировини. Тому поряд з курганами виростали цілі скupчення пагорбів — бурти з сировинного, „відпрацьованого“ чорнозем, кути попелу, суглинку тощо. Рештки таких „польових станів“ селітроварників поряд з напів-

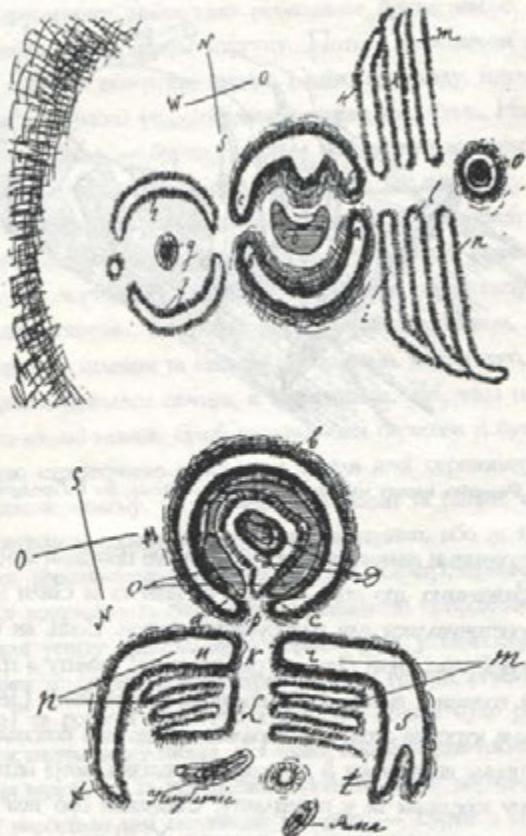

Розробка насипу майдану за допомогою волів. За В.Городцовим.

зруйнованими насипами курганів у народі прозвали майданами.

Зазначимо, що краї — поля насипів та їх схилі зовсім не використовувалися для видобування селітри. Вони, як і верхній дерновий шар, були бідні на цю сировину, вимінту з ґрунту та лініями водами і використану корінням рослинності. Центральна частина курганів згодом вибиралася аж до дна поховальних ям, при цьому виявлялися й дорогоцінні знахідки, котрі йшли за сировину ювелірам та у перетинку. Снідчення про такі знахідки неодноразово трапляються в джерелах XVII ст. ...

Масштаби виробництва селітри на Полтавщині були грандіозними, хоча найбільших обсягів промисел досяг у XVII-

План майданів Полтавщини. За В.Ляскоронським, 1911 р.

XVIII ст. Майдан в кожному повіті губернії наліть на початку XIX ст. діяв селітровий завод. 1737 р. власники селітровик підприємств об'єдналися в Опішнянську „селітряну” компанію, котра постачала сировину на казенні Шосткинські порохові заводи. 1845 р. на Полтавщині налічувалося 74 селітроварні, а 1858 р. на 75 селітроварних працювало 2819 чоловік, які виготовляли за рік 64 тисячі пудів селітри. До кінця XIX ст., із відкриттям багатих покладів селітри у світі, всі селітроварні припинили свою діяльність.

Залишається нагадати, що селітру виварювали у казанах, розчин випарювали у неглибоких металевих жолобах та чанах. Глечки для цього влаштовували поряд з майданами, або ж недалік від них, іноді — безпосередньо в центрі кільцевого насипу.

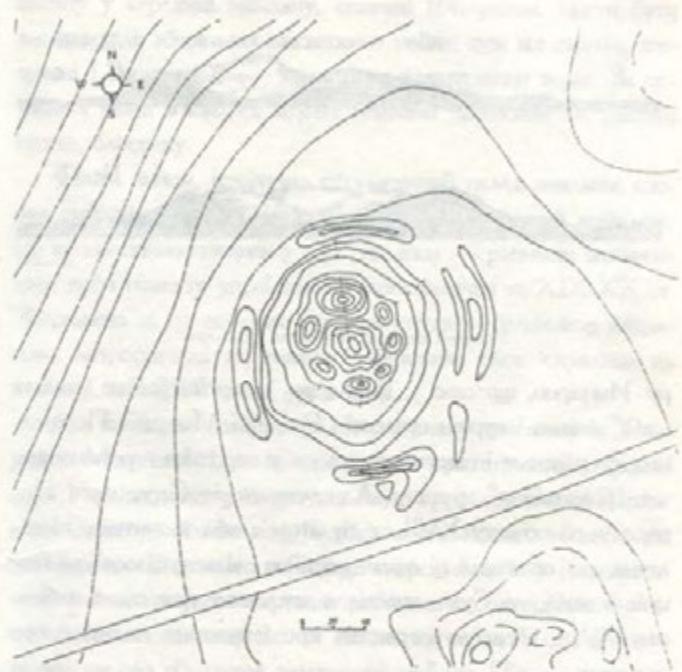
Технічні засоби, необхідні для промислу, не різнилися багаточисленністю. Це лопати, кирки для вибирання ґрунту з насипів; носилки, кінні візки — для його транспортування. Особливим технічним пристосуванням була, як вважав відомий російський археолог, професор Василь Городцов (1860-1945), „волокуша” — своєрідний прообраз бульдозерного ковша, котрий приводився в дію парою (можливо й більше) волів. Цим, на думку вченого, пояснюється кільцева форма виїмання ґрунту насипів колишніх курганів, адже воли прив'язувалися до стовба в центрі, і по колу поступово ковшем „волокуші” згрибали ґрунт. Інший відомий дослідник стародавнього минулого Олександр Спідун (1858-1931) заперечував використання такого „технічного” засобу ...

Детально вивчавши залишки майданів, донецький археолог, кандидат історичних наук, Володислав Андрієнко дійшов до висновку про наявність різник способів вибирання чорнозему з кургавик насыпів і усталив серед науковців думку про те, що майдани — це залишки зруйнованих селітроварництвом стародавніх курганів.

НАЙБІЛЬШИЙ МАЙДАН УКРАЇНИ

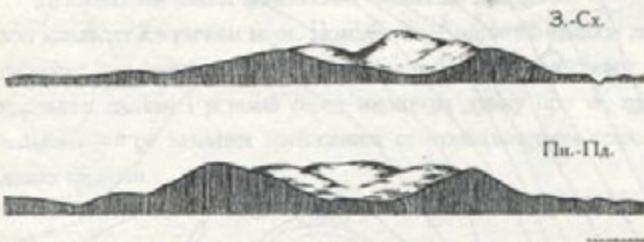
Та повернімося до „Розритої Могили”. Величезний насып рідкісної збереженості серед ворсклинської лівобережної заплави претендує на виключну відомості як найбільший серед майданів України. На Полтавщині також споруд — залишків пошкоджених селітроварниками курганів збереглося трохи більше 250. За розмірами „Розритої Могилы” залишає далеко позаду всі майдани кільцевої форми Лівобережної Дніпра, отже є найвизначеннішою пам'яткою такого типу.

Залишається відповісти на питання: хто і коли здійснив величезні за обсягом селітроварницькі роботи? На нашу думку, відповідь на це криється у польських архівних документах початку XVII ст. Відомий польський історик О. Яблуновський опублікував у кінці XIX ст. ряд документів про значні масш-

«Розрита могила». План. 1994 р.

таби діяльності королівських селітроварників неподалік від „Розритої Могилы”, на правому березі Ворскли біля Великого Більського городища, де 1613 р. промисловиками на селітру розроблялися величезні могили Великого та Малого Скоробо-

Умовний перетин «Розритої Могили».

ру. Ймовірно, що саме у 1620-х рр. чи трохи раніше такої ж „долі“ відзначав і курган сучасної „Розритої Могили“. Посередньо, це пояснює і відсутність загодок у народнік переказах про час „розривання“ кургану. Адже територія Середнього Поворосся на початку XVII ст. була ще слабо заселеною. Населення, яке обживало ці землі, постійно „відкочувалося“ на північний захід, до Сули, внаслідок численник татарських набігів, отже й не зберегло перекази про існування масштабного промислу.

Розробка залишків майдану, частини поліщених буртів велася, певно, і пізніше, у XVIII ст. До „Розритої Могили“ звертали і скарбочукачі, копаючись у відслоненнях та „процщупуючи“ сліди похованельної ями скіфської доби. З улаштуванням тут 1807 р. артилерійських складів майдан обнесли ровом, огородили парканом. На п'яти найзначніших проїздах до центральної заглибини встановили ворота. Рештки підковів у масив

насипу у середині майдану, описані Філаретом, могли бути льюхами для зберігання військового майна; ями від стовбів, згадувані І.Зарецьким, — залишками влаштування воріт. За останньої війни з'явилися й інші невеликі заглибини — рештки окопів, бліндажу.

Таким чином, історично сформований склад земляник споруд майдану утворив рідкісний історико-культурний комплекс, що хронологічно поєднує у собі ряд епох — раннього залізного ізку, доби пізнього українського середньовіччя та XIX-XX ст. Збережена ж на окремих ділянках степова рослинність витримала антропогенне втручання і відновила своє існування на пам'ятці, як і 2500 тисяч років тому...

Але необхідно навести ще одну гіпотезу, пов'язану із „Розритою Могилою“. Відомий дослідник старознитностей скіфської доби України, доктор історичних наук, професор Борис Шрамко, людина що більше ніж 40 років життя поклала на вивчення грандіозного Більського городища скіфської доби у Котелевському районі і науково керувала роботами по дослідженню Лихачівського поселення тієї ж епохи, як проводила А.Моруженко, не раз відвідував величезний майдан. Під час розкопок двох аналогічних споруд меншого масштабу поблизу с.Новий Мерчик на Харківщині, за 20 км від „Розритої Могили“, він знайшов вагомі підтвердження спорудження майданів як культових насипів ще в скіфський час. Тож, можливо, „Розрита Могила“ це відкріє свої таємниці у майбутньому новим дослідникам як полтавський Стоунхендж — своєрідна пам'ятка — обсерваторія, поминальний і поховальний комплекс. Такої

думки дотримується відомий археолог Б.Шрамко.

Зрештою, „Розрита Могила” у будь-якому випадку — пам'ятка унікальна і надзвичайно важлива для історико-культурників надбань України і Полтавщини зокрема.

ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ

Збереження комплексної пам'ятки археології та природи, що є власністю держави, — „Розритої Могили” для наступників поколів’я — важливє завдання пам’ятохоронництва в області. Досить широкі перспективи для цього надає включення нещодавно в Програму дій Президента і Уряду України питання про створення на Більському городиці скіфської доби в Котелевському і Зіньківському районах Полтавської області державного археологічного заповідника. „Візитною карткою” такого заповідника могла б стати сама „Розрита Могила”, розташована на шляху до пам’ятки, поряд з шоссе, за два десятки кілометрів від решток грандіозного міста доби раннього залізного віку.

Групою науковців Центру охорони та дослідження пам’яток археології управління культури Полтавської обладміністрації після обстеження пам’ятки спорудено проект музефікова-

«Розрита Могила». Центральна частина.

ного унікального куточка природи і археологічного об'єкта. Він включає:

- влаштування огорожі заповідної території для запобігання пошкодження рослинності і руйнування майдану;
- спорудження легких, піднятих у повітря, оглядових майданчиків;
- музейфікацію під прозорим покриттям решток похованальної споруди під колишнім курганом та створення експозиції копійних матеріалів знахідок з округи;
- спорудження садиби наглядача пам'ятки за етнографічними матеріалами межі Полтавщини і Слобожанщини XVIII-XIX ст.;
- по можливості створення музеїної експозиції „Видобування селітра” просто неба, де були б представлені знаряддя промислу, воли і, безперечно, селітра;
- а поряд для відвідувачів, придорожній український шинок із галушкиами, юшкою, запашним хлібом, узваром, та десертами сутто місцевими продуктами.

Школа, що в наш складливий час, втілення в життя проекту стає проблематичним. Сподіваємося, що прискорення цьому надасть зачленення у благородну справу приватного капіталу. Останнє б працювало не тільки на збереження грандіозного майдану, розвитку туризму, але й на користь всім, хто прямує до Котельни, Охтирки, Отішні та Полтави повз величну землю «піраміду степу».

НА ЗАКІНЧЕННЯ

Ця невелика книжечка — перша в серії розповідей про найвидатніші пам'ятки давнього минулого Полтавщини. Полтавська область стоїть в ряду найбагатших в Україні на археологічні об'єкти різник епох — від доби кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Розповісти про них широкому загалу громадськості, учням школ та студентам, збагатити пам'яткоохоронними знаннями кожного із господарів, землевласників — важливі завдання науковців.

Пам'ятки минулого — не тільки наша історія, здобутки, праця, сліози й кров предків, але й той неоцінений скарб, якийєднає минуле з сучасністю, є ланцюжком звязку у непорушному єдинанні спадковості в національній культурі і сучасних новацій, важливим елементом історичного ландшафту землі Полтавської.

За першою розповіддю з'являться й наступні. Їх підготують не тільки полтавські археологи, але й країці фахівці нашої країни та закордону.

Тож сподіваємося, що розпочата робота не тільки

допоможе зберегти в недоторканості найвизначніші надбання найдавнішої історико-культурної спадщини, змінить на краще ставлення до археологічних об'єктів в області, але й допоможе збагнути кожному, що у нас є що показати і своїм, українським, і закордонним туристам, є те рідкосне і безперечно своє власне, з чого живуть, багатіють і розвиваються, зберігаючи і примножуючи національні історико-культурні надбання, більшість народів Європи.

Запропонована до уваги серія видань „*Пам'ятки археології Полтавщини*“ не має на меті отримання прибутків. Кожна її книжечка (бажано за помірною ціною) повинна потрапити в руки до читача, в якого сьогодення ще залишило місце для думки про наші спадкоємців, дітей, не зробило черствою душу до власної історії, а зі знанням останньої — власної ідності свого рідної землі.

Сподіваємося на допомогу в цьому починанні не тільки власник структур, керівників господарств та підприємств, але й окремік громадян, бізнесменів, фірм та банків. Усім нам жити на Полтавській землі, про яку треба обов'язково знати хоча б частину від того грандіозного спадку, котрий залишили минулі покоління. Без цього не може бути повноцінного громадянства, підного власника і людини...

Отже, у „видавничому портфелі“ вже є ряд робіт, запланованих до друку на 1996 рік. Це:

- „В'язівоцька мезолітична стоянка“ (Лубенський район);
- „Більське городище“ (Котелевський район);

— „На землі дополтавській“ (м. Полтава).

Плануємо також підготувати популярні розповіді про старожитності:

- „Лиса Гора“ (м. Лубни);
- „Старожитності в Хоролі“ (м. Хорол);
- „Малоперещепинський скарб“ (Новосанжарський район);
- „Федорівський ідол“ (Карлівський район);
- „Кургани Полтавщини“ та ін.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України // Вісник Харківського університету. — Харків, 1971. — № 62. — Історія. — Вип. 5. — С.65-76.
- Багалей Д.И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т.1. — С.7.
- Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник Лит.-научн. приложений к „Харьковскому календарю“ на 1888 год. — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С.239-240, табл. I.
- Zakharov A.A. I.A.Zaretsky's Excavations in the Government of Kharkov // Eurasia Septentrionalis Antiqua. — Helsinki, 1932. — Vol.VII. — P.59-81.
- Селігроваріні // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С.861.
- Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. Сербиной К.Н. — М.Л., 1950. — С.63.
- Компанієнко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсці. — К., 1967. — С.58-59.
- Кулатова І.М. „Розкопана Могила“. Майдан // Полтавщина:

- Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С.840.
- Моруженко А.А. Скіфські погребення в басейні Ворскли // Проблеми археології Полтавщини. — Дніпропетровськ, 1986. — С.111-119.
- Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телетин Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К., 1982. — С.58.
- Супруненко О. Розрита Могила // Молода громада. — Полтава. — 1994. — 11 лист. — № 45 (5446). — С.3.
- Супруненко О., Колида Ю. Чому зникають майдани? // Знання та праця. — К., 1988. — № 10. — С.27.
- Шовкопляс І.Г. Майдани // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С.503-504.
- Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н. Раскопки курганов и майданов в бассейне р.Мерлы // Вестник Харьковского университета. — Харьков, 1988. — № 316. — История. — Вып. 22. — С.103-108.
- Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М., 1857. — Отд. III. — С.265, 269-270.

ПНВС — 599, № 2 — місяць народження

і померлих в зоні бою та АА (автомобіль

— автотранспорт — автомобіль померлих

зниклих у полку, АД — аварія, ДД — діяльність

— діяльність, ДІ — діяльність військ, ДІІ — діяльність

— діяльність військ, ДІІІ — діяльність військ, ДІІІ — діяльність

ЗМІСТ

Край узбіччя шляху	3
Дослідники, знахідки, гіпотези	9
Пам'ятка природи	23
Дело про селігроваривство	27
Найбільший майдан України	34
Перспективи на майбутнє	38
На закінчення	41
Література	44

Зубарев А.А., С.І. Зубарев, Історія та ідея Січових Стрільців, — К.: Ексмо-Баланс, 2006.

Зубарев А.А., С.І. Зубарев, Історія та ідея Січових Стрільців, — К.: Ексмо-Баланс, 2006.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Січові стрілецькі полки Української Народної Республіки, — К.: АУРІ, 1992.

Історичний архів

археологічний копуск

пам'яток археології

ДЛЯ ПОДІЛЕНЬ

З пропозиціями просимо звертатися за адресою:
314011, Україна, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37.
Центр охорони та досліджень пам'яток археології.
Тел. 2-26-12.

Будемо вдячні й за окремі (цільові) пожертви, про що
повідомимо на сторінках чергових видань серії.

Наш рахунок № 142953 в УСБ м. Полтави,
МФО 331014, код ЗКПО 21043367.

Науково-популярне видання

Варвінська Тетяна Володимирівна
Супруненко Олександр Борисович

„РОЗРИТА МОГИЛА”

Серія „Пам'ятки археології Полтавщини”

Тем. план, виданий на 1996 р., п.17

Полтава: Видавничий центр «Археологія», 1996
Худ. редактор та комп'ютерний набір Варвінська Т.В.
Коректор Кулакова І.М.
Комп'ютерна верстка Тимков О.В.

Підписано до друку 06.01.1996 р. Формат 60x84/32.
Папір офсетний. Гарнітура Академія. Друк офсетний.
Ум.-друкарк. 2,09. Ум.-фарб. пілб. 2,14. Обл.-вид. арк. 1,54.
Вид. № 20. Зам. № 5.
Друкарня «Гротеск», м.Полтава.

